राष्ट्रीय सेमिनार, दि. 14 फेब्रुवारी 2020
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद आणि आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय कडा, ता. आष्टी
''महिला बचत गटांमधून ग्रामीण महिलांचा कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक विकास : संदर्भ देवगांव (रं.)''

डॉ. कालिदास मारूती भांगे, सहयोगी प्राध्यापक, श्री. आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगांव (रं.), ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.

प्रस्ताविक :

जगातील कोणत्याही देशाला 'जलद', चिरंतन आणि सर्वसमावेशक विकास करावयाचा असेल तर देशाच्या सकल उत्पादनात स्त्रियांच्या सहभाग आवश्यक आहे. कारण आर्थिक व सामाजिक विकासाची फळे स्त्रीच्या योगदानाशिवाय कधीच पूर्णतः प्राप्त होऊ शकत नाहीत. हे शास्त्रीय सैद्धांतिक सत्य आहे आणि या सत्याची सत्यता 'स्वामी विवेकानंदाच्या' ''जेमतम पे दव बींदबम वित जीम ूमसतिम व जीम ूवतसक नदसमे बवदकपजपवद व ूवउमद तम पउचतवअमकण् प्ज पे दवज चवेपइसम वित इपतक जव सिल वदसल ूपजी वदम ूपदहण'' या वाक्यातून होते. म्हणजेच या ठिकाणी स्त्रीचे अर्थव्यवस्थेतील व समाजातील महत्त्व स्पष्ट होते. त्याही अगोदर राष्ट्रपिता महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी देशातील स्त्रियांना गुलामांच्या गुलामीतून बाहेर काढण्यासाठी शिक्षणाशिवाय दुसरे शस्त्र नाही. म्हणून त्यांनी 1848 मध्ये या देशातील महापुरूषांने देशातील स्त्रियांसाठी शाळा काढली तेव्हाही हाच दृष्टिकोण समोर होता. मात्र भारतातील पुरूषप्रधान समाजव्यवस्था आणि पुरूषी अहंम, पुरूषांना असणारे महत्त्व आणि खोटी प्रतिष्ठा, पितृप्रधान समाजव्यवस्था, स्त्रियांना समाजात दिलेले कनिष्ठ स्थान यामुळे या देशोतील लोकसंख्येच्या अर्धी लोकसंख्या उपेक्षित राहिली आणि आम्ही विकसित देशाचे स्वप्न पाहत आहोत. हे कदापी शक्य नाही जी जगातील विकसित राष्ट्र आहेत. त्यांच्याकडे असलेली सामाजिक, कौटुंबिक समता, स्त्री–पुरूष समानता आम्ही लक्षात न घेता यंत्रसामग्री, भौतिक विकास पाहत राहिलो. म्हणून आम्ही विकासाच्या समिप जाऊ शकत नाही. आणि हे जेव्हा लक्षात आले तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेले हिंदू कोडबील तुकडे–तुकडे करून कायदे करण्यात येऊ लागले, सर्वांगिण विकास प्रक्रियेपासून स्त्री हा घटक दूर राहणे राष्ट्राच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रगतीच्या दृष्टिने हिताचे नाही. त्यामुळे स्त्रियांना देशाच्या विविध विकासात्मक प्रक्रियेत समाविष्ट करून त्यांच्या अर्थोत्पादनातील सहभाग वाढविणे अत्यावश्यक आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय संविधानाने या देशातील महिलांना मागणी न करताच पुरूषांच्या बरोबरीने समान अधिकार दिल्यामुळे आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती केल्याचे दिसून येते. एका बाजुला महिलांच्या समर्थनार्थ विविध कायदे होवून उच्च पदापर्यंत महिला पोहचल्या असल्या तरी समाजाच्या धर्माच्या व कौटुंबिक बंधने येताना दिसून येतात. असे असले तरी स्त्रियांनी छोट्या छोट्या

उद्योगात पति आणि मुलांच्या आधाराने उद्योगिक क्षेत्रात पाउल ठेवले आहे आणि एक यशस्वी उद्योजिक म्हणून त्या देशासमोर उभ्या राहिल्या आहेत. मात्र दुसऱ्या बाजुने उद्योजिका म्हणून त्यांना आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, व्यवस्थापकीय, प्रशासकीय आणि राजकीय समस्या भेडसावत आहेत. हे सत्य देखील नाकारता येत नाही. म्हणजेच एका बाजुला विकास होत असताना दुसऱ्या बाजुला समस्या अडचणी त्यांच्या पाठीमागे पाठलाग करताना दिसतात असा विरोधाभास असला तरी बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचे लघु उद्योग, बचत त्यातील अडचणी यातून कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक विकास या अनुषंगाने प्रस्तुत शोध निबंधात मांडणी करण्याचे योजिलेले आहे.

प्रस्तुत अध्ययन करत असताना शोध निबंधास शास्त्रीय बैठक यावी म्हणून संशोधनाचे काही उद्देश आणि गृहीतकृत्ये समोर ठेवण्यात आलेली होती ती पुढील प्रमाणे होत.

संशोधनाचे उद्देश :

1. देवगाव (रं.) गावातील एकूण बचत गटांची पाहणी करणे.
2. बचत गटांच्या माध्यमातून चालवल्या जाणाऱ्या उद्योग व्यवसायाचा अभ्यास करणे.
3. महिला बचत गटातील महिलांची सामाजिक, आर्थिक आणि कौटुंबिक स्थिती अभ्यासणे.

गृहीतकृत्ये :

1. देवगांव (रं.) येथे अनेक बचत गट आहेत.
2. बचत गटांच्या माध्यमातून अनेक व्यवसाय उद्योग चालवले जातात.
3. बचत गट चालवल्या जाणाऱ्या महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि कौटुंबिक दर्जा, स्थिती सुधारलेली आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधन करत असताना प्राथमिक तथ्य संकलन संरचित मुलाखत अनुसूचीच्या आधारे करण्यात आले असून दुय्यम तथ्य संकलन करताना संदर्भ ग्रंथ, माहिती पुस्तिका, विविध अहवाल, संशोधन पत्रिका, इंटरनेट, इत्यादींच्या साहाय्याने संशोधन विषयासंबंधी अधिक माहिती मिळविण्यात आलेली आहे. आजपर्यंत बचतगटांच्या माध्यमातून महिलांचे सबलीकरण, सक्षमीकरण या अनुषंगाने अनेक अभ्यासकांनी अभ्यास केलेला आहे. त्यांचाही संदर्भ म्हणून अभ्यासासाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे.

नमुना निवड :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी देवगांव (रं.) हे गाव समग्र म्हणून घेण्यात आलेले आहे. सदरील गावामध्ये नोंदणीकृत महिला व पुरूष बचत गट आहेत. सर्वच बचतगट हे उद्योग व्यवसाय करतात असे नाही तर काही बचतगटांच्या माध्यमातून छोटे–छोटे उद्योग केले जातात किंवा गायी–म्हैशी घेण्यासाठी कर्जे घेतली दिली जातात असे बचतगटाच्या अभ्यासासाठी घेण्यात आलेले आहेत. सहहेतूक पद्धतीने 10 बचत गट अभ्यासासाठी घेण्यात आले आहे. या बचत गटातील चार बचत गट असे आहेत की, त्यांनी एकच व्यवसाय करून उत्पादन आणि खर्चाची समान भागीदारी केलेली दिसून येते. म्हणून महिला बचत गटामधून ग्रामीण

महिलांचा कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक विकास : संदर्भ देवगांव (रं.) अभ्यास करावयाचा असल्याने देवगाव (रं.) गावातील बचत गटाची निवड करण्यात आलेली आहे.

संशोधन क्षेत्र :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी औरंगाबाद जिल्ह्यातील कन्नड तालुक्यातील देवगांव (रं.) गावाची निवड करण्यात आलेली आहे. कारण हे गाव कन्नड, वैजापूर, आणि गंगापुर या तीन्ही तालुक्याच्या सिमेवर आहे. 32 ते 35 कि.मी. अंतर तीनही तालुक्याच्या ठिकाणचे आहे. हे गाव संत बहिणाई यांचे जन्मगाव आहे. त्या जगतगुरू संत तुकोबाराय यांच्या शिष्या होत. या गावामध्ये एक वरिष्ठ महाविद्यालय, दोन माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा आणि जिल्हा परिषदेच्या दोन शाळा तसेच इंग्रजजी माध्यमाच्या पाच शाळाही आहेत.

असा शैक्षणिक वारसा लाभलेले गाव हे जिल्हा परिषद गट आहे. असे असले तरी या गावातील ग्रामीण बाजू आहे तशीच आहे म्हणून या गावातील विकासासाठी शासकीय विविध योजना पैकी बचत गट चळवळी कार्यरत आहे. परंतु फार मोठ्याा प्रमाणात नाही. एकूण चौदा बचत गट कार्यरत आहेत पैकी 10 बचत गट महिलांचे आणि 04 बचत गट पुरूषांचे आहेत. महिला बचतगटांमधून ग्रामीण महिलांचा कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक विकास : संदर्भ देवगांव (रं.) असा घेण्यात आलेला आहे.

भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय स्थितीचा इतिहास पाहता चढउतार झालेले दिसून येत असले तरी, मानवी जीवन पद्धतीत स्त्री ही एक विधात्याची सर्वोत्तम निर्माती आहे. सृष्टी रचनेत स्त्रियांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग आहे. म्हणून स्त्रियांच्या स्थितीवरून त्या देशाची संस्कृती, सभ्यता यांचा अभ्यास करण्यात येतो. आठ (8) मार्च हा आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून युनोने जाहिर केला. त्याला जवळपास पाच दशके झाली. तेव्हापासून आजपर्यंत भारतात स्त्रीवादी चळवळीवर अनेक भाषणे व परिसंवाद प्रत्येकवर्षी नित्यनेमाने संपन्न होतात. तरीही स्त्रियांचा दर्जा व स्त्रियांवरील अत्याचाराविरूद्ध उभे राहणारांची कमतरता पहावयास मिळत आहे. आठ मार्च हा दिवस आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून युनोने जाहिर केला त्याला जवळपास पाच दशके झाली. तेव्हापासून आजपर्यंत भारतात स्त्रीवादी चळवळीवर अनेक भाषणे व परिसंवाद प्रत्येक वर्षी होत आहेत. तरही स्त्रियांचा दर्जा व स्त्रियांवरील अत्याचारांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. ही देशाच्या अधोगतीकडे जात आहे.

बचतगट संकल्पनेचा इतिहास :

बचतगटाच्या सुरूवात बांगला देशातील प्रसिद्ध अर्थतज्ञ प्रा.डॉ. महमंद युनुस यांच्या कल्पनेतून साकारली आहे. आज बांगला देशात गटाला ग्रामीण बँक म्हणून ओळखले जाते. तीची ओळख जगभर आहे. तिच्या वैशिष्ट्यापूर्ण विकास कार्यामुळे स्वयंरोजगारातून समृद्धीचा वसा देणाऱ्या या बचत गटांच्या माध्यमातून लाखो नागरिकांचे विखुरलेले संसार जोडले गेले. तर गोर–गरीबांचे संसार नव्याने उभे केले. फुलवले, वाढवले आणि स्थिर केले त्याच बरोबर महिला सबलीकरणाच्या विकासाची दिशा म्हणून बचतगटांकडे पाहिले पाहिजे. या कार्याची सुरूवात बांगला देशातील बांगरा या खेड्याात 1976 मध्ये झाली. याच्या पाठीमागे कल्पना नियोजन, मांडणी हि त्या देशातील प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ डॉ. महंमद युयुस यांची होती. 1983

मध्ये बांगला देशाने खास कायदा करून या प्रकल्पाचे रूपांतर बॅंकेमध्ये केले. ही बॅंक गरीब कर्जदाराच्या मालकीच्या आहे. या बॅंकेचे बहुसंख्य खातेदार या बचत गटाचे सदस्य व व्यवसायासाठी अशा बॅंकेकडून कर्ज घेणाऱ्या महिलांच आहेत.

अशा बॅंकांच्या भाग भांडवलापैकी 94 टक्के भाग भांडवल हे त्या बॅंकेतील खातेदार यांचे आहे, तर 06 टक्के भाग भांडवल बांगला देश सरकारचे आहे. अशा बॅंकेकडून कर्ज घेणाऱ्या खातेदाराचे कोणतेही तारण घेतले जात नाही. त्याच बरोबर साक्षीदाराचीही आवश्यकताा असत नाही. तसेच कोणत्याही खातेदाराला त्याने कर्ज परत फेड न केल्याने न्यायालयात नेण्याची इच्छा असत नाही. एव्हाना आजपर्यंत एकही असे प्रकरण न्यायालयात गेलेले नाही. खातेदाराला कोणत्याही कायदेशीर कागदपत्रावर सही करावी लागत नाही. यातील कर्ज परतफेडीची पूर्ण जबाबदारी संबंधित खातेदाराची–कर्जदाराची असते व तो ती प्रामाणिकपणे पार पाडत असतो. असे कर्ज परत फेड करताना काही अडचण येणार नाही हे संबंधित बचत गटाने पहावयाचे असते. असे असले तरी संयुक्त जबाबदारी संबंधी कोणताही दस्ताऐवज अगर लिखापढी करण्यात येत नाही. हे विशेष आहे. भारतातील एका लहान राज्या एवढा बांगला देश आहे. त्यामध्ये या बॅंकेच्या 1343शाखा आहेत. त्या शाखात 13124 कर्मचारी आणि कर्जदारांची एकूण संख्या 42 लाख आहे. एक कर्मचारी 300 ते 350 कर्जदाराचे सर्व हिशोब पाहतो. या बॅंकेने आजपर्यंत 222.09 अब्ज असा बांगलादेशाचे चलन एवढ्याा रकमेचे कर्ज वाटप केले असून 201.42 अब्ज हसा (बांलादेशाचे चलन) एवढ्याा रकमेचे कर्ज वाटप केलेले असून 201.42 अब्ज टकाची कर्ज परतफेड वसुल करण्यात आलेली आहे.

अशा या ग्रामीण बॅंकेने खास भिकारी मंडळीसाठी व्याज मुक्त कर्जाचा उपक्रम राबविला. त्यामध्ये 8.0 लक्ष टका परतफेड ही झालेली आहे. भिकारी छत्री, मच्छरदाणी यासाठी कर्ज घेतात.

भारतातील बचत गट :

भारतात ही बांगला देशाप्रमाणेच बचतगटाची चळवळीने चांगलाच वेग घेतला आहे. देशाच्या नियोजनकर्त्यांनी ही आर्थिक विकास प्रक्रियेत वित्तीय सेवांची भूमिका, रोजगार, निर्मिती, दारिद्र्या निर्मुलन इत्यादी उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून ग्रामीण वित्तीय धोरणे ओसरलेली आहेत. यासाठी वित्तीय संस्थाने जाळे ग्रामीण भागात योग्य पद्धतीने निर्माण केले. निम्न स्तरातील जनतेच्या वित्तीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी ग्रामीण व शहरी बॅंका स्थापन केल्या आहेत. दारिद्र्या निर्मूलनासाठी एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (प्त्क्च) बॅंकामार्फत राबविण्यात आले? परंतु 1981 पर्यंत बिगर संख्यात्मक कर्जाच्या स्त्रोताचे वर्चस्व होते. त्यानंतर कर्जाचे प्रमाण वाढत गेले. व एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाला फारसे यश प्राप्त झाले नाही. सावकारी कर्जाचे वर्चस्व कायम राहिले. या सर्व प्रतिगामी परिस्थिती नव–नवीन वित्त पुरवठा करणाऱ्या संस्थाची गरज निर्माण झाली. जागतिक पातळीवरील अनौपचारिक संस्थची दखल घेउन बचत गट व औपचारिक वित्तीय संस्था यांचा ताळमेळ घालणारी वित्त निमंत्रण पद्धती विकसित करण्यात आली.

बचत गटाच्या अस्तित्वासाठीच्या ऐतिहासिक निर्णय 1993 मध्ये रिझर्व्ह बॅंकेने घेतला. या निर्णयामुळे बचतगट बॅंकेत खाते उघडू शकते. त्याचबरोबर नाबार्डने 1992 मध्ये 500 स्वयंसहाय्यता बचत गटांना बॅंकेशी

जोडण्याचा पथदर्शक प्रकल्प सुरू केला. तसेच रिझर्व्ह बँकेने स्वयंसहाय्यता बचत गटांना वित्तासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित करून 1996 मध्ये प्राधान्यक्रम कर्जाच्या क्षेत्रात समाविष्ट केला. त्यामुळे स्वयसहाय्यता बचत गटाच्या बँक संलग्नता संख्येत वाढ होत गेली. 1991 मध्ये सर्व व्यापारी बँकांना आणि 1993 मध्ये सर्व सहकारी बँका व ग्रामीण बँकाना बचतगट व बँक जोडणीत सहभागी होण्यासाठी रिझर्व बँकेने एक परिपत्रक काढले. भारत सरकारच्या मागील तीन चार अंदाजपत्राकातून बचत गटांबाबत चांगले पडसाद उमटलेले दिसतात. 1998–1999 मध्ये केंद्रिय अर्थमंत्र्यांनी बचत गटांवर भर देवून त्याबाबत लक्ष्यांक मांडले. 1999–2000 मध्ये 9 मिनिटे वेळ दिला तर 2000–2001 मध्ये 17 मिनिटे बचतगटांसाठी देवून या चळवळीने महत्त्व वाढविले. यावरून देशाच्या विकासात बचतगट महत्त्व रिझर्व्ह बँक केंद्र सरकार, राज्य सरकार यांनी जाणून घेतल्याने आणि बँकानीही सकारात्मक भूमिका घेतल्याने ग्रामीण भागात बचत गटाची चळवळ वेगाने आपली पाळेमुळे घट्ट करून लोकांना कुटीर, लघु उद्योगांना प्रेरणा मिळत आहे.

बचत गट म्हणजे काय / संकल्पना :

बचत गटांना स्वयंसहाय्यता समूह ग्रामीण महिला बचत गट, शेजार गट, सेल्फ एचडीपी ग्रुप, डपबतव थ्पदंदबम प्देजपजनजपवद . डथ्प् या नावाने ही ओळखले जातत. आपल्या अडचणीच्या वेळी परस्परांना बचतीतून अर्थसहाय्य करणे, आपली आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी स्वतःचे बीज भांडवल तयार करणे या दृष्टिकोनातून असे गट स्थापन केले जातात. संघटित महिलांची शक्ती व आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी परस्परांच्या सहकार्याने तयार झालेल्या गटाला स्वयंसहाय्यता गट किंवा बचत गट असे संबोधले जाते. यामध्ये आपण स्वतः बचत करावी व त्या बचतीद्वारे कर्ज घेउन उद्योग व्यवसाय उभारून स्वावलंबी व्हावे या या बचत गट स्थापने मागे महत्त्वाचा हेतू असतो. सर्वार्थाने साधर्म्य असणाऱ्या सभासदांनी स्वेच्छेने एकत्र येवून सर्वांगिण उन्नतीसाठी बनविलेला व चालविलेला समूह म्हणजे स्वयंसहाय्यता गट होय. एकाच वाडी, वस्तीतील एकाच सामाजिक, आर्थिक स्तरावरील समविचार, समान गरजा असणाऱ्या 10 ते 20 महिलांच्या संघटनास स्वयंसहाय्यता बचत गट म्हणतात. ज्या समुहात 10 ते 20 सभासदांची निवड करून नियमित बचतीततून एकमेकांच्या गरजा, अडी–अडचणी सोडविण्यासाठी व जीवनमान उंचावण्यासाठी कर्ज स्वरूपात अर्थ सहाय्य केले जाते. उद्योगधंदा उभारला जातो. सर्वानुमते निर्णय घेवून संघटन शक्ती वाढविली जाते. परस्पर सहकार्य, सहभाग, नेतृत्व व कर्तव्य, विचारांची देवाणघेवाण सातत्यपूर्ण व प्रयत्नशील सदस्यांच्या समूहात स्वयंसहाय्यता गट असे म्हणतात. कमीतक मी 10 व जास्तीत जास्त 20 महिला स्वेच्छेने एकत्रित येउन स्वतःच्या उन्नतीकरिता ठराविक बचतीच्या माध्यमातून एकमेकांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी सामुहिक प्रयत्न म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचतगट होय. थोडक्यात स्वतःचा विकास व्हावा या हेतूने 10 किंवा त्यापेक्षाा अधिक महिलांनी येउन बचत करणे व गुंतवणूकीच्या समस्या सोडविण्याच्या प्रेरणेने काम करणे होय.

बचत गटाची कार्यपद्धती :

महिला बचत गटांमध्ये ग्रामीण भागातील महिला स्वतःची ठरविलेली बचतीची एकत्र करून गरज असलेलया महिला सभासदांना आवश्यकतेप्रमाणे आर्थिक सहाय्यता मागणी करतात. तसेच सहाय्य

देण्याविषयी सामूहिक व लोकशाही पद्धतीने निर्णय घेतले जातात. त्यामुळे येथे कोणावरही अन्याय किंवा मेहरखाणी केली जातात.

1. बचत गटामध्ये सभासदांची संख्या मर्यादित असते. किमान 10 व अधिकाधिक 20 सभासद असतात. त्यामुळै सर्व सभासदांच्या एकमेकांशी वैयक्तीक संघर्ष राहतो.
2. बचत किती असावी, सभासद संख्या किती असावी, कर्ज किती घ्यावे, सेवा शुल्क आकारावे इत्यादी नियम या गटातील सभासद स्वतः ठरवितात.
3. महिन्यातील ठरविलेल्या दिवशी सर्व सभासद एकत्र येउन बचतीची रक्कम जमा करतात.
4. बचत गटातील ज्या सदस्यांना कर्ज आवश्यक असते त्यांचे कर्ज मागणी अर्ज घेतले जातात. त्यामध्ये प्रामुख्याने घरगुती अडचणी सोडविण्यसासाठी किंवा उद्योग व्यवसाय करण्यासाठी कर्ज देण्यात येते. सर्वसाधारणपणे असा अनुभव आहे की, गटाच्या कामकाजाच्या पहिल्या वर्षामध्ये घरगुती अडचणी दूर करण्यासंदर्भात कर्ज मागणी करणारे अर्ज अधिक असतात. तर दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्षात उत्पादन, उद्योग व्यवसाय यासाठी कर्ज मागणीचे अर्ज अधिक संख्येने येतात.
5. बचत गटातील सर्व कामकाजांची नोंद ठेवण्यात येते व प्रत्येक सभासदाला पासबुक देण्यात येते.
6. बचतगट चालविणाऱ्या संघटकांना व गटाच्या सभासदांना गटाच्या कामकाजाविषयी वेळोवेळी प्रशिक्षण देण्यात येते. बचतगट चालविणारे संघटक वारंवार भेटी चर्चा होउन एक दुसऱ्यांच्या अनुभवांची देवाण घेवाण करतात.

बचत गटांची उद्दिष्ट्यो :

1. ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांतील महिलांना प्रवृत्त करणे.
2. प्रत्येक सभासद महिलांचे आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक सबलीकरण करणे.
3. स्वयंसहाय्यता गटातील महिलांचा कौटुंबिक दर्जा वाढविणे
4. आर्थिकदृष्ट्याा दुर्बलांना सावकारांच्या पाशातून मुक्त करणे
5. बचत अंतर्गत महिलांना संघटित करून स्वअस्तित्वाची जाणीव करून देणे
6. प्रत्येक सभासद महिलांना काटकसर व बचतीची सवय लावून, नेतृत्व गुण विकसित करणे.
7. बचत गटांद्वारे परिसरात सामाजिक उपक्रम राबविणे.
8. महिलांच्या ज्ञानामध्ये वाढ करवून घेणे.
9. बचतगटातील ज्ञानामध्ये वाढ करवून घेणे.
10. बचतगटातील महिलांन प्रशिक्षण देवून त्यांच्यातील उद्योगजगता गुण विकसित करणे.
11. सर्व महिलांना बँकिंग व्यवहाराची माहिती करून देणे.
12. महिलांचा ग्रामीण विकासातील सहभाग वाढविणे.
13. पंचायतराजमधील सत्तेत सहभागी करून घेण्यासाठी स्त्रियांना सक्षम बनविणे.
14. स्त्रियांविषयी पुरूषांच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे.

15. बचतगटाद्वारे वित्तीय संस्थाकडून पतविस्तार करून पतशक्तीमध्ये वाढ करणे.
16. महिलांना त्यांच्या हक्काचे व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे.
17. बॅंकिंग व्यवस्थेला विश्वासू व खात्रीलायक ग्राहक उपलब्ध करून देणे.
18. बचतगटातील सभासदांचे कुटुंब, गाव, राज्य व देशाचे उत्पन्न वाढवून आर्थिक विकासाचा स्तर उंचावणे.

बचतगटांची वैशिष्ट्यो :

1. बचतगटांची स्थापना सभासदांच्या स्वयंस्फूर्तीने व मानसिक तयारीने करण्यात आलेली असते.
2. बचतगटांची सभासद संख्या 10 ते 20 पर्यंत असावे.
3. सभासदांची मासिक बचत शक्य तेवढी व सभासदांच्या ऐपतीनुसार एक समान रक्कमेत असते.
4. बचतगटाचे नियम सर्वसभासद स्वतःच करत असतात. ते लवचिक असतात.
5. बचतगटामध्ये कार्यवाहक प्रतिनिधी सर्वसंमतीने व आळीपाळीने बदलत असतात.
6. बचतगटातील निर्णय हे सर्वानुमते घेण्यात येतात.
7. सभासदांना आर्थिक सहाय्य (कर्ज) सहन व आवश्यकतेप्रमाणे मिळवता येते.
8. सभासदाला कर्ज देताना त्याचे कारण विचाात घेवून त्यावर सर्वानुमते निर्णय दिला जातो.
9. कर्जाचे तारण, सभासदांचा विश्वास, बचत व जमीनदारांची श्वास असते.
10. बचतगटाचे कागदी व्यवहार कमीत कमी व सोपे असतात.
11. बचत गटाचा व्याजदर कमीत कमी ठेवलेला असतो.
12. बचत गटाच्या बैठकीची वेळ सर्वांच्या सोयीप्रमाणे ठरलेली असते.
13. बचत गटाचा मुख्य उद्देश सभासदांची आर्थिक प्रगती आणि ग्राम विकास असा असतो.
14. बचत गटातील महिलांमध्ये सहभाग व सहकार्य अधिकाधिक असते.
15. अनुभवांच्या देवाण–घेवाणीवर बचतगटांची पुढील कार्याची दिशा निश्तिच केली जाते.
16. बचतगटांच्या सभासदांना उद्योगाकडे वाटचाल करण्यासाठी प्रवृत्त करण्यात येते.
17. बचतगटांना शासकीय यंत्रणेत बॅकेप्रमाणे अधिकृत नोंदणी करण्याची गरज नसते.
18. बचत गटात धन्य व्यवहाराबरोबर मानसिक व्यवहारही होतो. जसे कौटुंबिक प्रश्न सामाजिक प्रश्न यांची सोडवणूक करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

बचतगट सभासद :

बचत गटाचे सभासद होण्यासाठी किंवा करवून घेण्यासाठी बचतगटाचे काहीनियम आहे. याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आलेला आहे.

1. बचतगटातील सर्व सभासद एकाच आर्थिक परिस्थितीतल, एकाच ठिकाणातील सर्व बाबतीत समानता असणारे असावेत.
2. बचत गटातील सभासदाचे वय 18 वर्षापेक्षा अधिक आणि ती विवाहित महिला असतात.

3. सभासदत्व स्वच्छेने राहिल
4. एका कुटुंबातील फक्त एक सभासद असेल.
5. बचतीची रक्कम, नियमित कर्जफेड, सभेस उपस्थिती इत्यादी गोष्टी सभासदांवर बघत असतील.
6. सामुहिक घेतलेला निर्णय सभासदांना बंधनकारक असेल.
7. सभासदात शक्यतो सुरूवातीलाच दिले जाईल.
8. जात, धर्म, वंश, पंथ, भाषा, प्रांत असा कोणताही भेदभाव करण्यात येणार नाही.
9. बचतगटातील प्रश्न सोडविताना महिला सभासदाने कुटुंबातील पुरूषांना गटात आणता कामा नाही.
10. सभासदाने बचत गटाचे संकेत, बैठकीचे संकेत इत्यादीचे पालन करून आर्थिक स्वावलंबी बनावे, साक्षर बनावे.
11. बचत गटातील सर्व सभासदांच्या विचाराने नवीन सभासदास प्रवेश देण्यात येईल. बचत गटातील एकूण सभासदांची संख्या 20 पेक्षा अधिक असणार नाही. नवीन सभासद घेतल्यास बचतीचे सुरूवातीपासूनचे हफ्ते दंडासह भरावे लागतील व गट सोडून जाणाऱ्या सभासदास बचत परत देताना महिन्याची बचत खर्चापोटी वसूल करण्यात येईल.
12. गटाचे सभासदत्व दारिद्र्यारेषेखालील कुटुंबापैकी असावे/ दारिद्र्यारेषेखाली नसलेल्या व्यक्तीसुद्धा बचतगटाचे सभासद होउ शकतात.
13. बचतगटाचे सर्व कामकाज लोकशाही पद्धतीने चालते.
14. बचतगटातील प्रत्येक सभासदाने सभासद होताना वारसाची नेमणूक करावी. सभासदाच्या मृत्युनंतर शिल्लक बचत व आर्थिक सहाय्य परतफेडीची जबाबदारी वारसाची राहिल

बचतीची विषयी :

1. बचतगटातील सर्व सदस्यांची समान बचत असावी.
2. सभेच्या वेळी आपआपली बचतीची रक्कम आणावी, सहसंघटिकेने दारोदार जाउन बचत गोळा करू नये.
3. बचतगटाने ठरविलेल्या बचतीवर व्याज दिले जाणार नाही.
4. ठरलेल्या रकमे व्यतिरिक्त अधिकची रक्कम जमा करता यईल त्यावर सर्वानुमते व्याज ठरविण्यात येईल.
5. बचतगटांच्या बैठकीत आपली बचत न आणणाऱ्या सदस्याला दंड आकारण्यात येईल.
6. बचत व्यवहार संबंधिताच्या पासबुकात वैयक्तिक खतावणीत नोंदविला जावा.
7. सदस्य पासबुक इच्छेनुसार संघटिकेकडे राहिल.
8. बचती व्यतिरिक्त प्रसंगानुरूप निधी जमा करण्यात येईल.
9. जमा केलेली रक्कम गटाच्या बँक खात्यात जमा करण्यात यावी
10. जमा केलेली रक्कम गटाच्या बँक खात्यात जमा करण्यात यावी.

11. जमा केलेली रक्कम गटांतर्गत कर्ज वाटपासाठी वापरली जाईल.

12. सभेत जमा झालेल बचत दुसऱ्या दिवशी बँक बचत खात्यात जमा करावी.

बचतगटाचे व्यवस्थापन :

स्वयंसहायता गटाची अंमलबजावणी व व्यवस्थापन केंद्र, राज्य, जिल्हा, तालुका आणि गावपातळीवर समित्या असतात. स्वयंसहाय्यता गटाच्या योजनांची अमंलबजावणी करण्यासाठी त्रिस्तरीय यंत्रणा पुढील प्रमाणे कार्यरत असते.

बचत गट अंमलासाठीची रचना

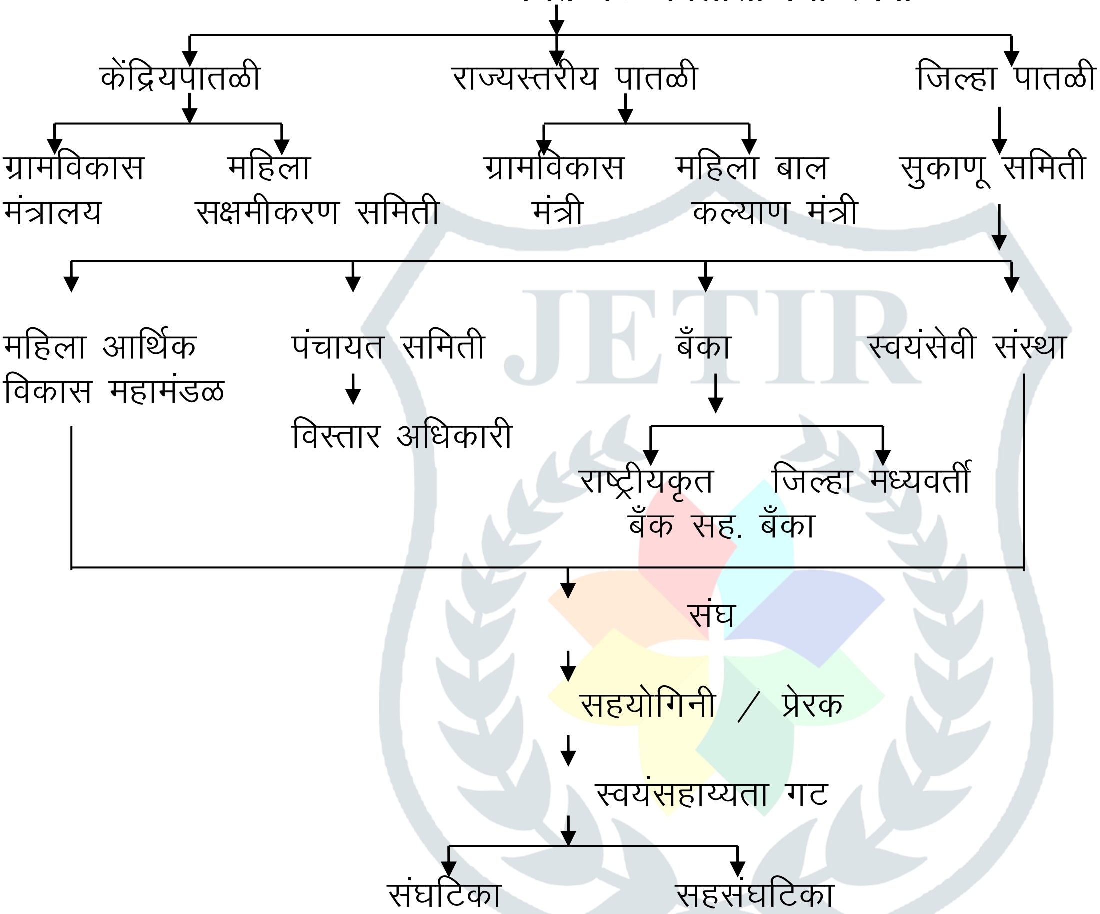

उपरोक्त रचनेप्रमाणे स्वयंसहाय्यता / बचतगटाचे व्यवस्थापन चालते. यात प्रत्येक स्तरावर वेगवेगळ्याा समित्या कार्यरत आहेत असे दिसून येते.

महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक आणि मानसिक दृष्ट्याा सबलीकरण आणि आत्मनिर्भर व्हावे या हेतूने भारतात 1992 मध्ये नाबार्डने सुरू केलेल्या. बचतगट जोडणी या प्रकल्पाला आज मोठ्याा प्रमाणात प्रतिसाद मिळून त्याची व्याप्ती मोठ्याा प्रमाणात वाढलेली दिसून येते. अगदी ग्रामीण भागापर्यंत म्हणजे देवगाव (रं) मधील लाभार्थी बचतगटही आहेत. यामाध्यमातूनच महिला उद्योजक, व्यावसायिक, आर्थिक, सामाजिक, कौटुंबिकदृष्ट्याा आत्मनिर्भर करणे आणि दारिद्र्या निर्मलनाचे महत्त्वाचे साधन, परिवर्तनाचे माध्यम, स्त्री संवादाचे व्यासपिठ, महिलांच्या आत्मसन्मानाची पाउलवाट, ग्रामीण विकासाचा मार्ग, गरीबांच्या आशेचा किरण, स्वयंरोजगाराचा मार्ग अशा विविध महत्त्वपूर्ण भूमिका बचतगट पार पाडीत आहे. या बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांमधील आत्मविश्वास वाढून स्वयं प्रेरणा निर्माण होवून आत्मनिर्भर होत आहेत. म्हणून जागतिक पातळीवर बचतगट चळवळीचे महत्त्व वाढलेले आहे. बचतगटांमार्फत होणाऱ्या सूक्ष्म

उद्योगजगतेला उपयोग होतो. दारिद्र्या, बेकारी यासारख्या तिसऱ्या जगातील प्रत्येक देशात आहेत. याला देवगाव (रं.) ही अपवाद नाही. याही ठिकाणी दारिद्र्या, निरक्षरता, बेकारी या समस्या आहेत. गरिबी कुटुंबाच्या विकासाला चालना देण्यासाठी आपल्या लहान–सहान आर्थिक अडचणी दूर करण्यासाठी आपल्या व्यक्तिगत गुणाांना उजाळा देण्यासाठी मुला–मुलींचे शिक्षण, आरोग्य बालमजुरांचे उच्चाटन त्यांच्याा भविष्यासाठी दारिद्र्याचे निर्मुलन करून स्वाभिमान व आत्मविश्वास प्राप्त करण्यासाठी तसेच महिलांच्यातही स्वावलंबनाची आणि सबलीकरणाची क्षमता निर्माण करण्यासाठी स्वयंसहायता बचतगट ही चळवळ यशस्वी झालेली आहे.

महाराष्ट्रातील क्षेत्रनिहाय बचतगट :

महाराष्ट्रातील क्षेत्रनिहाय, जिल्हानिहाय बचतगटाची संख्यात्मक प्रगती पुढील तक्त्यामध्ये 1.1 दर्शविण्यात आलेली आहे यामध्ये कोकण, मराठवाडा, विदर्भ खानदेश आणि पश्चिम महाराष्ट्रातील बचतगटांच्या प्रगती अहवालावरून स्पष्ट होत की, विदर्भातील प्रगतीचा वाटा अधिक आहे.

तक्ता क्र. 1.1

महाराष्ट्रातील क्षेत्रनिहाय बचतगट

क्षेत्र	2007	2008	2014	2015	2016	वाटा
कोकण	490	15333	18340	26330	35370	10.43
मराठवाडा	16971	53236	60770	65371	70789	20.88
विदर्भ	37578	134606	140430	160670	170730	50.36
पश्चिम महाराष्ट्र	17930	20730	22370	25770	30370	8.97
खानदेश	12780	17370	22730	25630	31730	9.36
एकूण	90209	241269	264640	303771	338989	

ैवनतबम रू ैभ्ळ ठंदा स्पदांहम च्तवहतंउउम पद डींतींजतंए च्नइ इल छंइंतक

महाराष्ट्रातील एकूण पाच विभागांपैकी मुंबई वगळून महाराष्ट्रातील बचत गटांच्या संख्येचा विचार केला असता कोकण विभागात एकूण 35370 (10.43 टक्के) बचतगट आहेत. मराठवाड्यामध्ये एकूण 70789 (20.88 टक्के) बचतगट नोंदणीकृत आहेत. विदर्भात 170730 (50.36 टक्के) म्हणजेच एकूण महाराष्ट्रातील बचतगटांपैकी अर्ध्यापेक्षा अधिक आहेत. पश्चिम महाराष्ट्रात हेच प्रमाण 30370 (8.92 टक्के) आढळून आले तर खानदेशात 31730 (9.36 टक्के) बचतगट नोदंणीकृत आहेत. बचतगटांनी संख्या 2007 च्या तुलनेत 2008 मध्ये वेगाने वाढली आणि 2014 ते 2016 या काळात लक्षणीय वाढल्याचे दिसून येते.

आता प्रश्न असा आहे की, एवढ्या मोठ्याा प्रमाणात नोंदणी झालेले बचत गट खरचं कार्यरत आहेत काय? असतील तर याबाबत गटातील महिला आपले उद्योजक म्हणून (लहान–मोठे) कार्य करण्यात यशस्वी झालेल्या आहेत काय? त्यांच्या आर्थिक प्रगती कशी आहे. हाच खऱ्या अर्थाने संशोधनाचा विषय आहे. आता आपणास मराठवाडा विभागातील औरंगाबाद जिल्ह्याातील बचतगटांच्या अभ्यास आकडेवारी जाणून घेतल्यानंतरच देवगाव (रं) मधील बचत गटांच्या अभ्यास करणे सोयीचे ठरेल.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील बचतगट संख्या :

मराठवाड्यातील एकूण आठ जिल्ह्यापैकी औरंगाबाद जिल्हा एकूणच पश्चिम महाराष्ट्र, खानदेश, विदर्भ इत्यादी विभागातील आपल्या सिमा जोडून आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यात एकूण नउ तालुके असून प्रत्येक तालुक्यातील बचतगटांची संख्या आपण अभ्यासासाठी पाहणार आहोत.

तक्ता क्र. 1.2

औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकावार बचतगट

अ.क्र.	तालुका	2007	2008	2014	2015	2016	वाटा
1	औरंगाबाद	335	1730	2930	3930	5060	25.21
2	कन्नड	275	1210	1720	2332	2632	13.11
3	वैजापूर	224	930	1088	1466	2066	10.29
4	गंगापूर	190	350	508	1159	1959	09.76
5	पैठण	130	370	626	824	1029	05.13
6	फुलंब्री	270	690	887	1188	1572	07.83
7	सिल्लोड	180	340	633	1133	1633	08.14
8	सोयगाव	130	450	810	1420	2009	10.00
9	खुलताबाद	180	663	1022	1522	2113	10.53
	एकूण	1914	6733	10224	14974	20073	100

ैवनतबम रू ैभ्ळ ठंदा स्पदांहम च्तवहतंउउम पद डींतीजतंए ेन्इ इल छंइंतक

उपरोक्त तक्ता क्र. 1.2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे औरंगाबाद जिल्ह्यातील औरंगाबाद सह नउ तालुक्यातील बचतगटांची आकडेवारी पाहता एकूण 20073 बचतगटांपैकी औरंगाबाद शहरासह तालुक्यात 5060 (25.21 टक्के) बचत गट कार्यरत आहेत. त्यानंतर कन्नड तालुक्यात 2632 (13.11 टक्के) वैजापूर 2066 (10.29 टक्के) बचतगट असून गंगापूर तालुक्यात 1959 (9.76 टक्के) बचत गट आहेत. पैठण तालुक्यात 1029 (5.13 टक्के) सर्वात (07.83टक्के) बचतगट कार्यरत होते. सिल्लोड तालुक्यात आणि खुलताबाद तालुक्यात 2113 (10.53 टक्के) बचत गट नोंदणीकृत आहेत असे वरील आकडेवारीवरून दिसून येते.

देवगांव (रंगारी) येथील बचतगटांचे कार्य :

देवगांव (रं.) ता. कन्नड हे गाव जिल्हा परिषद गटाचे गाव आहे. यागावामध्ये एकूण 25 बचतगट नोंदणीकृत आहेत. त्यापैकी काहीच बचतगट खऱ्या अर्थाने लघु व मध्यम उद्योग व्यवसाय करतात असे आढळून आले. सदरील शोधनिबंधासाठी त्यापैकी दहा बचत सहहेतूक पद्धतीने अध्ययन सामग्री म्हणून निवडण्यात आलेले आहेत.

औरंगाबाद जिल्ह्यात एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम जिल्हा ग्रामीण विकास संस्थेमार्फत राबविण्यात येतो. 1 एप्रिल 1994 पासून केंद्र शासनाने सामाजिक विकासासाठी उत्पादक मालमत्ता निर्माण

करण्यासाठी सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना सुरू केलेली आहे. जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा पंचायत समिती यांच्यामार्फत या योजनेची अंमलबजावणी करते. ग्रामीण भागातून दारिद्र्या रेषेखाली कुटुंबाना अर्थसाह्या देउन दारिद्र्यारेषेच्या वर आणणे, बेरोजगारी कमी करणे या उद्देशांनी बचतगटांची स्थापना केली जात आहे. सुवर्ण जयंती, ग्रामस्वयंरोजगार योजनांतून महिला बचतगट, महिलांचे संघटन, महिला स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देणे महिलांचे सबलीकरण करणे या दृष्टिने प्रयत्न केले जातात. त्यांना अनुदान दिले जात असून वार्षिक खर्च आणि उत्पादन यांचा हिशोबही घेतला जातो. या माध्यमातून देवगाव (रं.) मधील बचतगटांचे कार्य आणि स्वयंरोजगार यांचा आढावा घेण्यात येईल.

तक्ता क्र. 1.3

बचतगट आणि स्वयंरोजगार

अ.क्र.	महिला बचतगट	स्वयंरोजगार / व्यवसाय / उद्योग
1	राजमाता महिला बचतगट	दुध संकलन व पदार्थ विक्री
2	अहिल्यादेवी होळकर महिला बचतगट	दुध संकलन व पदार्थ विक्री
3	ताराई महिला बचतगट	दुध संकलन व पदार्थ विक्री
4	सावित्रीबाई महिला बचतगट	दुध संकलन व पदार्थ विक्री
5	जीजाउ महिला बचतगट	पापड/ लोणचे/ मिरची कांडप
6	जगदंबा महिला बचतगट	शिलाई मशिन प्रशिक्षण
7	अंबिका महिला बचतगट	सॅनेटरी नॅपकिनची निर्मिती
8	आशा महिला बचतगट	हस्तमाग/ हस्तकला विकसित वस्तू निर्मिती व विक्री
9	किरण महिला बचतगट	सेंद्रीय खत निर्मिती व विक्री केंद्र
10	राजकमल महिला बचतगट	कागदी व कापडी पिशवी निर्मिती व विक्री

देवगाव रंगारीमधील एकूण दहा बचतगटांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आलेली होती त्यामध्ये उपरोक्त तक्त्यामध्ये त्यांचे अनुक्रमांक बचतगटांचे नाव आणि ते बचत गट करत असलेले काम, स्वयंरोजगार, उद्योग, व्यवसाय यांचे वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे. उपरोक्त बचत गटामध्ये एकूण 110 महिलांचा समावेश आहे. त्यांनी स्वतःचा रोजगार तर निर्माण केलाच पण इतरांनाही रोजगार मिळवून दिलेला दिसून येतो.

उपरोक्त तक्ता क्र. 1.3 मधील बचत गट अनुक्रमांक एक ते चार यातील 44 महिलांनी या परिसरात मोठी क्रांती केलेली दिसून येते. सुरुवातील यांनी दुभती जनावरे घेतली आणि मजूरी करण्यापेक्षा त्यावर आपली व कुटुंबाची गरज भागवू लागल्या मात्र पुढे सर्वांनी एकत्रित येवून सहयोगीनी दुधडेअरी चालू केली

आणि दुधविक्री करु लागल्या व उरलेल्या दुधाचे विविध वस्तु चिज तयार करुन विक्रीचा व्यवसाय आरंभला. पुढे त्यांचा व्यवसाय वाढत गेला आणि दुध कमी पडू लागले. तेव्हा दुध खरेदी करुन ती पुर्ण करु लागल्या. आज त्यांच्याकडे जवळपास 7 मजूर पुर्णवेळ व 10 मजूर अर्धवेळ कार्यरत आहेत. यावरून आपल्या रोजगारांची चिंता मिटवून इतरांना रोजगार उपलब्ध करुन देवू शकतो. तो बचत गट होय.

अनुक्रमांक 5 चा जिजाऊ बचत गट या बचत गटांच्या माध्यमातून सर्व सदस्य (अकरा) एकाच ठिकाणी मसाला, लोणचे, पापड, मिरची कांडपयंत्र, शेवया बनविणे इत्यादी कार्य करत असतात. तर त्यांचे मार्केटिंग करण्यासाठी दोन मुलं कामासाठी मजूरीने लावलेले आहेत. त्यांचा माल एका गाडीच्या माध्यमाने त्या स्वतः दुकानापर्यंत ठोक व किरकोळ दोन्ही प्रकारे विक्री करतात असे आढळून आले. अनुक्रमांक सहाचा बचत गट जगदंबा महिला बचत गट हा अकरा महिलांचा असून या गटाच्या माध्यमातून शिलाई मशिन प्रशिक्षण केंद्र व शिवणकाम करण्यात येते. त्यामधून त्यांनी स्वयंरोजगार निर्माण केलेला आहे.

अनुक्रमांक सातचा अंबिका महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिला आणि मुलींसाठी आवश्यक व आरोग्यासाठी आवश्यक असलेल्या सॅनेटरी नॅपकिनची निर्मिती करण्याचा व्यवसाय केला जातो. त्यामुळे जनजागृती व विक्री ही करण्यात येते. अनुक्रमांक आठवा आशा महिला बचत गट. या गटातील अकरा महिलांनी हस्तमाग, हस्तकला, नाट्याशिल्प, लोकरी वस्तूची निर्मिती व विक्री करताना आढळून आल्या. त्यावरच आपला व्यवसाय घर सांभाळतात. असे आढळून आले. अनुक्रमांक नऊ किरण महिला बचत गट या गटातील महिला शेंद्रीय खत निर्मिती व विक्री केंद्र चालवितात. या गटातील महिला अल्पभूधारक असून त्यांनी एकीच्या शेतात हा प्रकल्प चालू केलेला असून त्यास चांगला प्रतिसाद मिळत आहे. त्यासाठी एक दोन वर्षे ना नफा ना तोटा या तत्त्वावर काम करावले लागले. असेही या गटातील महिलांनी मत व्यक्त केले. अनुक्रमांक दहाचा राजकमल महिला बचत गट पर्यावरण पुरक व्यवसाय करतात. त्यामध्ये कागदी व कापडाच्या पिशव्यांची निर्मिती करुन ठोक व किरकोळ विक्री करतात असे आढळून आले. आपला रोजगार निर्माण्ध करत आपला व्यवसाय आणि घर योग्य प्रकारे करताना आढळून आले.

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की, बांग्लादेशामध्ये चालू झालेली महिला बचगटाची चळवळ देवगाव रंगारी पर्यंत पोहचून गावातील अल्पभूधारक, भूमिहिन मजुरी करत असलेल्या महिला आज स्वयंपूर्ण व लघु उद्योजक, वस्तूंची निर्माती बनला आहे. असेच म्हणता येईल. याचा गुरु मंत्र म्हणजे महिला बचतगट. त्यांना दिले गेले जात असलेले केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्याकडून अनुदान यामुळेच सर्व काही शक्य आहे. परंतु महिलांची इच्छाशक्तीही तितकीच महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1- पाण्डेय अनुराधा, (2010) 'महिला सशक्तीकरण', इशिका पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर

2- दासगुप्ता ली. आणि इतर, (2007) 'महिलांचे सबलीकरण, दारिद्र्य निर्मुलन व स्वयंसहाय्यता गट', य. च. महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक,

3- गजभरे एस. बी. (2007) 'राष्ट्र विकासासाठी स्त्री सबलीकरण', योजना

4- बोत्रे पी. आर. व इतर (2005), 'व्यावसायिक उद्योजकता', अथर्व प्रकाशन, पुणे,

5- पवार सारिका (2011) 'परिवर्तनाच्या पाऊलवाटा', उद्योजक मासिक, महाराष्ट्र उद्योजकता केंद्र प्रकाशन, औरंगाबाद.

6- बोधनकर सुधीर (1999) 'सामाजिक संशोधन पद्धती', श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर

7- पाटील वा. भा. (2010), 'संशोधन पद्धती', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगााव

8- जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा औरंगाबाद अहवाल

9- ॒ण छंइंतक त्मचवतज

10- ॒ण ऊीपसं`मसींमिसच ळतवनच